

Anna Siwiak, Wojciech Siwiak

Świątynia Marii Panny i przykościelny cmentarz karmelitów bydgoskich w świetle wykopalisk archeologicznych

Najstarszym klasztorem w Bydgoszczy był konwent Karmelitów. Karmelici osiedlili się w Bydgoszczy w latach 1396-1397 za zezwoleniem i z materialnym wsparciem bydgoskiego mieszczaństwa. Można przypuszczać, że przybyli z krzyżackiego Gdańska (Bydgoszcz 2002, s. 95). Świątynia karmelitów była pierwszym kościołem zakonnym, drugim w znaczeniu rangi i trzecim pod względem starszeństwa w Bydgoszczy. Bydgoska fundacja zakonu karmelitów należała do najstarszych w Polsce, obok Gdańska (1380), Krakowa (1397) i Poznania (1400) (Maciejewski, Zyglewski 1997, s. 380).

Reguła zakonna wskazywała na lokalizację klasztoru poza miastem właściwym. W Bydgoszczy karmelici osiedlili się na lewym brzegu Brdy, wzdłuż drogi prowadzącej do miejskiego mostu, na kształtującym się od końca XIV wieku przedmieściu Gdańskim. Nadaniem rady miejskiej otrzymali teren obejmujący obecny skwer przy placu Teatralnym. Historyczny obszar karmelickiego konwentu zajmował również od wschodu pas gruntów przekraczający obecną ulicę Mostową, a od północy ciągnął się do osi jezdni ulicy Marszałka Focha.

Kościół zakonny oraz mieszkalne zabudowania karmelitów wspomniano po raz pierwszy w znanych źródłach pisanych w 1398 roku. W 1401 roku wzmiankowano dodatkowo dzwonnice i cmentarz (Maciejewski, Zyglewski 1997, s. 377). Przyjmuje się, że wkrótce po założeniu konwentu kościół i zabudowania klasztorne były drewniane. Nieznany pozostaje czas zastąpienia ich obiektami murowanymi. Nie rozstrzygnęły tej kwestii prowadzone

na terenie historycznego konwentu wcześniejsze badania archeologiczne (Dygaszewicz, Siwiak 2005; Siwiak, Siwiak 2008). Murowaną bryłę mógł otrzymać klasztor w trakcie kilku niezależnych w czasie kampanii budowlanych. W drugiej połowie XIX wieku określono istniejące jeszcze wówczas zabudowania poklasztorne i wieżę-dzwonnicę jako obiekty charakterystyczne dla architektury późnogotyckiej z końca XVI wieku (Bydgoszcz 2002, s. 96-97). W 1599 roku biskup włocławski konsekrował kościół klasztorny (WiMBP, sygn. III 579, t. 2, k. 77). Wskazuje to, że musiano zakończyć jakieś prace związane z budową, przebudową lub rozbudową świątyni. Poświadczają to również znane zapisy testamentowe mieszkańców Bydgoszczy z lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XVI wieku. *...pięćdziesiąt zł na budowanie ściany albo na dach do panny Marii* (AmB, sygn. 18, k. 29). *...co by po śmierci małżonki swej ... 50 zł polskich ... do panny Mariej na budowanie kościoła odkazał* (AmB, sygn. 18, k. 33). Przedmieszczek garncarz Bartłomiej w 1596 roku *20 zł do Panny Marii na poprawę kościoła* legował (AmB, sygn. 18, k. 92). Z kolei w 1597 roku sternik Andrzej Bolibrzuch zapisał w testamencie na budowę wielkiego ołtarza w kościele 15 złotych (Malewski 1935, s. 64; AmB, sygn. 18, k. 98v).

Przyjąć można, jak wskazują również wyniki omawianych badań archeologicznych, że pod koniec XVI wieku klasztor, a przynajmniej kościół uzyskał postać, w jakiej przetrwał do momentu kasaty w 1816 roku (ryc. 1). W latach 1822-1823 świątynię rozebrano, aby usytuować na jej miejscu pierwszy bydgoski teatr. Potwierdzenia źródłowego nie znajduje natomiast rozpowszechniona w bydgoskiej historiografii opinia odnosząca budowę murowanej świątyni do 1550 roku (Alabrudzińska 1990, s. 171; Mincer 1991, s. 262; 1992, s. 206).

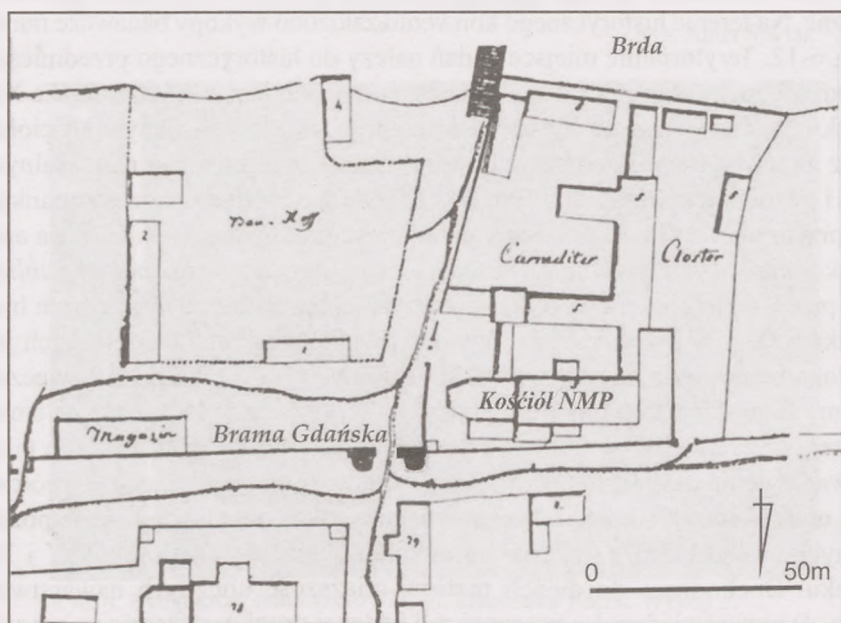
Kompleks klasztornych zabudowań tworzył czworoboczny plac, południowym z boków oparty o brzeg Brdy. Długość karmelickiej działki na osi północ-południe wynosiła około 100 metrów, a na osi wschód-zachód około 65 metrów. W północno-wschodnim narożniku parceli znajdował się karmelitański kościół pw. Najświętszej Marii Panny (następnie Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny). Znane widoki kościoła i plany Bydgoszczy z lat 1656-1816 (Atlas 1997) pozwalają stwierdzić, że klasztorna świątynia była jednonawowa, z trójbocznym prosto zamkniętym prezbiterium oraz zakrystią, długości około 44 metrów i zewnętrznej szerokości nawy nieprzekraczającej 10 metrów. Nawę i prezbiterium wieńczyły ozdobne szczyty i dwuspadowe dachy (ryc. 2).

W południowo-wschodniej części konwentu usytuowano zabudowania mieszkalne karmelitów. Zabudowania gospodarcze rozlokowano wzdłuż zachodniej i południowej (nadrzecznej) granicy placu klasztornego. Na ich

Ryc. 1. Bydgoszcz – kościół Karmelitów. Widok od zachodu (fragment).
Autor nieznany. 1802 rok

Wł. Kultur und Documentationszentrum Westpreußen,
Zamek Wolbeck Münster

Ryc. 2. Bydgoszcz – klasztor Karmelitów. Lokalizacja na planie z 1797 roku

zapleczu znajdowały się sady i ogrody klasztorne. Budynki mieszkalne konwentu stały w odległości około 12 metrów na południe od kościoła, z którym łączyły go dwa korytarzowe ganki. Blok zabudowy mieszkalnej składał się z trzech piętrowych skrzydeł (skrzydło północne – około 41×10 m; skrzydło zachodnie – około 40×12 m; skrzydło południowe około 22×10 m). Skrzydło północne zamykała od wschodu czterokondygnacyjna, kwadratowa wieża-dzwonnica. Według przekazu z 1816 roku zabudowania karmelitów otaczał murowany parkan, ozdobiony od strony ulicy Mostowej figurami aniołków (Bydgoszcz 2002, s. 96-97).

Po wykonanych w latach 1894-1895 i w 1945 roku zmianach przestrzennych, kiedy wyburzono ostatnie budynki klasztoru i usytuowany na ich miejscu teatr miejski, pod obecną powierzchnią placu Teatralnego znalazła się znaczna część historycznego obszaru karmelickiego konwentu, ze wschodnią i środkową partią kościoła Mariackiego, skrzydłem północnym i wschodnią partią południowego skrzydła klasztoru. Pod chodnikiem i jezdnią poszerzanej w XIX i XX wieku ulicy Mostowej i Marszałka Focha zalega z kolei północna i wschodnia krawędź dawnej świątyni, wraz z otaczającym ją przykościelnym cmentarzem.

Od października 2008 do lipca 2009 roku, w trakcie inwestycji komunalnej pn. „Modernizacja ulicy Marszałka Focha”, Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska w Bydgoszczy prowadziła ratownicze badania archeologiczne. Na terenie historycznego konwentu założono wykopy badawcze numer 2-4, 6-12. Terytorialnie miejsce badań należy do historycznego przedmieścia Gdańskiego, którego początek wykształcania się odnieść można do końca XIV wieku. Powstał wówczas klasztor Karmelitów wraz z drewnianym kościołem oraz zapewne rozproszona zabudowa, o charakterze zarówno mieszkalnym, jak i gospodarczym. Zachowane, XVII-wieczne źródła pisane wzmiankują na przedmieściu Gdańskim domy przedmieszczan bydgoskich. Główna arteria komunikacyjna przedmieścia Gdańskiego była nazywana *platea publica*. Na przedmieściu znajdowały się również spichlerze i ogrody mieszczan bydgoskich (Siwiak 2009, s. 235). Wynikiem wykopalisk archeologicznych jest zadokumentowanie między innymi murowanych pozostałości XVI-wiecznej bramy Gdańskiej i kościoła Karmelitów pw. NMP wraz z okalającym go cmentarzem (ryc. 3) (Siwiak 2009a). Obserwacji archeologicznej poddano także nawarstwienia osadnicze historycznego traktu komunikacyjnego (współczesna ulica Marszałka Focha). Początek jego użytkowania na podstawie pozyskanych źródeł kultury materialnej można odnieść do przełomu XIV i XV wieku. Dochodząca do dwóch metrów miąższość ulicznych nawarstwień (ryc. 4) może świadczyć o znacznej roli badanej drogi w systemie transportowym nie tylko przedmieścia Gdańskiego, ale również właściwego miasta.

Ryc. 3. Bydgoszcz, stanowisko 573, ul. Marszałka Focha.
Plan wykopów na terenie klasztoru Karmelitów

Rys. Anna Siwiak

Ryc. 4. Bydgoszcz, stanowisko 573, ul. Marszałka Focha. Wykop 5.
Przekrój nawarstwień drogi

Fot. Wojciech Siwiak

Ryc. 5. Bydgoszcz, stanowisko 573, ul. Marszałka Focha. Wykop 7A. Kamienny fundament dzwonnicy

Fot. Wojciech Siwiak

Ryc. 6. Bydgoszcz, stanowisko 573, ulica Marszałka Focha. Wykop 3, 4. Przyziemia przykościelnych kaplic (XVII-XVIII wiek). Narożnik teatru spalonego w 1945 roku

Fot. Wojciech Siwiak

Można założyć, że *platea publica*, wzmiankowana w XVI-XVII-wiecznych źródłach pisanych jako nazwa głównej arterii komunikacyjnej przedmieścia Gdańskiego, odnosi się do badanego przez nas odcinka ulicy Focha.

Wykopiska archeologiczne skoncentrowano pomiędzy północnym krańcem ulicy Mostowej a skrzyżowaniem Gdańskiej, Jagiellońskiej i Marszałka Focha (rejon kościoła Klarysek). Zlokalizowano w terenie znane z archiwalnych planów pozostałości bramy Gdańskiej oraz wschodnią partię nawy wraz z prezbiterium kościoła NMP (ryc. 5). Badaniom archeologicznym poddano również przykościelny cmentarz, jak i otaczające klasztor od północy i wschodu murowane ogrodzenie. Zadokumentowano także relikty murowanego podpiwniczonego budynku, przylegającego bezpośrednio od zachodu do miejskiej bramy, prawdopodobnie pełniącego funkcję kaplicy (wykop 9). Przewiązanie jego fundamentów z bramą Gdańską wskazuje na jednoczesową budowę obu obiektów. Z bramy Gdańskiej odsłonięto jedynie, poprzecinane wkopami instalacyjnymi, zachowane w formie szczątkowej relikty fundamentowania zachodniej wieży.

Odkryto też nieznanymi z historycznych planów kamienny fundament o rzucie kwadratu (wykop 7A), zachowany w postaci pięciu warstw rzędowo układanych bez zaprawy kamieni narzutowych, interpretowany jako relikwium średniowiecznej dzwonnicy, wiązanej z drewnianym kościołem (ryc. 6). Z murowanego karmelickiego kościoła zbadano wykopaliskowo korony kamiennoceglanych fundamentów prezbiterium i wschodniej partii północnej nawy oraz przyziemi dobudowanych od północy przykościelnych kaplic wraz z kryptami grzebalnymi. W wykopach usytuowanych wewnątrz świątyni i kaplic zadokumentowano fragmentarycznie zachowane posadzki wykonane z nieszkliwionych, kwadratowych, ceramicznych płytek (Olszewska 2011). W obrębie odsłoniętych relikwium przyziemi kaplic stwierdzono istnienie zachowanej i niedostępnej krypty o sklepieniu kolebkowym (wykop 3, sondaż 1). Pozostałe badane krypty miały zarwane sklepienia i zostały przed zagruzowaniem w trakcie rozbiórki opróżnione (wykop 3, sondaż 3; wykop 4). Dla zminimalizowania ingerencji w substancję zabytkową zachowanej krypty ograniczono możliwości poznawcze do metod nieinwazyjnych. W celu ustalenia, czy znajdują się w niej pochówki, dokonano penetracji krypty przy użyciu mikrokamery. W sklepieniu wywiercono dwucentymetrowy otwór, przez który zapuszczono do wnętrza krypty sondę zakończoną mikrokamerą (ryc. 7). Ustalono, że wewnątrz krypty jest obecnie puste. Posadzkę wykonano z wtórnie wykorzystanych cegieł, a rozmiary podziemnego pomieszczenia wynoszą około 1,5 × 2 m. Stwierdzono również zamurowane w ścianie zachodniej wejście do krypty. Niewykluczone, że pod ceglana posadzką znajdują się zachowane pochówki

wziemne. Brak pochówków w krypcie można również tłumaczyć przestrzeganiem przez władze pruskie przepisów sanitarnych i opróżnieniem krypt grzebalnych w trakcie rozbiórki kościoła lub z powodu jakiegoś innego nieczytelnego dla nas aktu.

Na podstawie wykonanych badań archeologicznych można założyć, że odsłonięte pozostałości prezbiterium i północnego magistralnego muru świątyni pochodzą z końca XVI wieku. Chronologicznie młodsze są relikty kaplic, dostawione do północnej ściany kościoła w przeciągu XVII-XVIII wieku. Wydaje się, iż budowa kościoła i murowanego klasztornego ogrodzenia zbiegła się w czasie z powstaniem murowanej bramy Gdańskiej, wzmiankowanej po raz pierwszy w źródłach pisanych w 1584 roku (Guldon 1991, s. 149). Fundamenty kościoła wykonano z rzędowo ustawianych głazów narzutowych. Szczeliny pomiędzy nimi wypełniono rumoszem ceglany, a całość spojono wapienną zaprawą. Na ławie fundamentowej, po wykonaniu warstwy wyrównawczej, posadowiono punktowo zachowane, właściwe ceglane ściany nośne badanych obiektów. Zachowane mury przyziemia nawy (wykop 3) kościoła Marii Panny wykonano z ręcznych cegieł, tzw. palcówek, o wymiarach $7/8 \times 14/15 \times 28/30$ cm, spójnych zaprawą wapienno-piaskową. Odkryty fragment przyziemia wschodniego ogrodzenia klasztoru, o szerokości 0,6 metra (wykop 7), posadowiono na kamienno-ceglanym fundamencie arkadowym. Po zewnętrznej stronie ogrodzenia klasztoru (od wschodu) odkryto relikty brukowanej drogi, łączącej most na Brdzie i bramę miejską (ryc. 8).

Zarejestrowane kamienno-ceglane struktury fundamentowe bramy miejskiej i klasztornego ogrodzenia pozwalają zastanowić się nad dotychczasowymi sugestiami przypisującymi im charakter umocnień obronnych. Zachowane struktury murów fundamentowych mogą świadczyć o niepełnieniu przez nie funkcji *stricte* militarnych. Brama Gdańska, poza skromnymi walorami obronnymi, pełniła funkcję granicy, jako symbolicznego wyznaczenia i zamknięcia przestrzeni miejskiej, służąc zarazem jako punkt pobierania różnorodnych opłat ważnych dla ekonomicznego interesu Bydgoszczy. Zresztą już na początku XVIII wieku znajdowała się w stanie ruiny – *Co się tyczy ruiny Bramy Mostowej i niebezpieczeństwa ponieważ ... nie masz na reparację pieniędzy* (AmB, sygn. 6, k. 40 (1729)). Badany archeologicznie odcinek klasztornego ogrodzenia, z uwagi na niewielką jego szerokość i arkadowy sposób fundamentowania, również nie mógł mieć większego znaczenia militarnego. Wyznaczał raczej własność karmelickiego obszaru i strefy *sacrum*. Zakres prowadzonych prac inwestycyjnych i brak współpracy ze strony Urzędu Miasta nie zezwolił na pełniejsze podjęcie badań zachowanych relikwów karmelickiej świątyni, ograniczając do minimum poznawczą ingerencję w zachowaną substancję zabytkową.

Ryc. 7. Bydgoszcz, stanowisko 573,
ul. Marszałka Focha. Wykop 3,
sondaż 1. Zachodnia ściana krypty
Fot. Jacek Romaniuk

Ryc. 8. Bydgoszcz, stanowisko 573,
ul. Marszałka Focha. Wykop 7B.
Przykościelny cmentarz,
relikty przyziemia wschodniego
ogrodzenia klasztoru i brukowana
droga łącząca miejską bramę
z mostem na Brdzie

Fot. Wojciech Siwiak

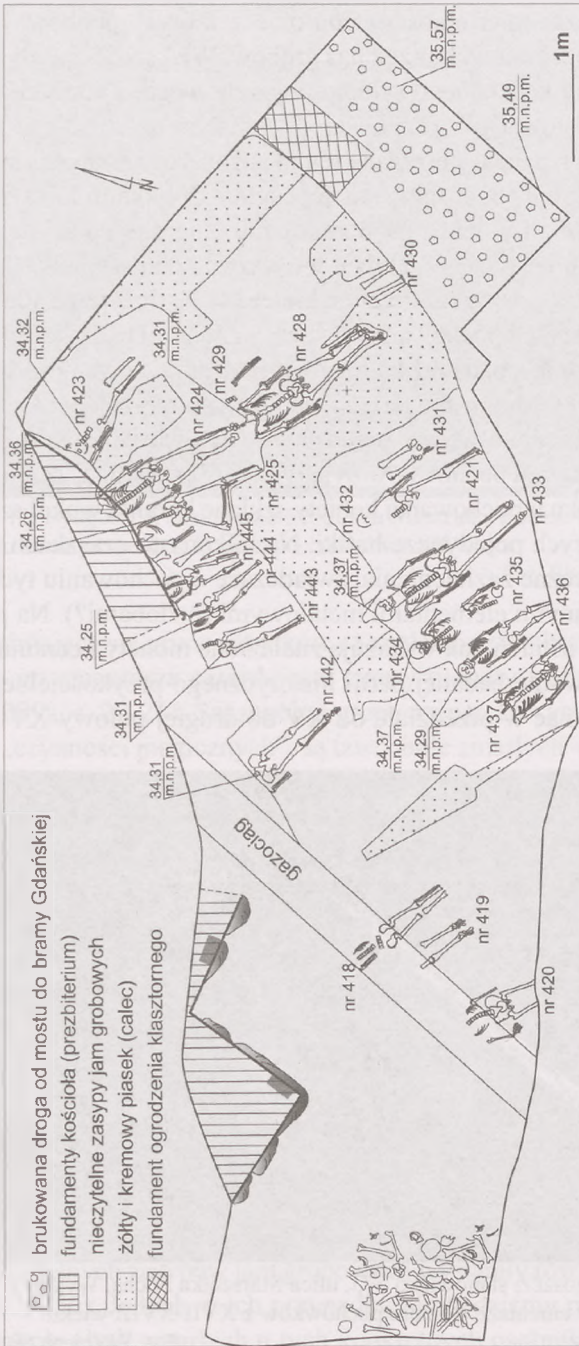

Ryc. 9. Bydgoszcz, stanowisko 573, ulica Marszałka Focha.
Wykop 7B. Przykościelny cmentarz (poziom XV-XVI-wieczny)
i kamienno-ceglane fundamenty prezbiterium

Fot. Wojciech Siwiak

Interesujących wyników dostarczyły wykopaliska archeologiczne wykonane na terenie dawnego przykościelnego cmentarza (wykop 2, 6, 7A, 7B, 8, 9, 12). Badany fragment nekropolii znajdował się wokół prezbiterium i po północnej stronie kościoła (ryc. 9). Założono także sondaż we wnętrzu świątyni (wykop 3, sondaż 2). Przebadano około stu metrów kwadratowych otaczającego świątynię cmentarza. Zadokumentowano 469 grobów szkieletowych mieszkańców staropolskiej Bydgoszczy¹. Układ szkieletów i ich wzajemne nawarstwianie się świadczą o intensywnym użytkowaniu badanego obszaru nekropolii (ryc. 10). Niewielki przestrzennie obszar przykościelnego cmentarza i kilkusetletnie jego użytkowanie spowodowało, że zmarłych chowano w „warstwach” dochodzących do dwunastu poziomów szkieletów. Z uwagi na tak intensywne użytkowanie cmentarza większość zarysów jam grobowych była nieczytelna, zarówno w rzucie poziomym, jak i pionowym. Podczas prac wykopaliskowych w wielu przypadkach stwierdzono przemieszczenie szczątków kostnych. Stan ich zachowania można ocenić jako dobry. Zmarłych chowano przeważnie bez trumien i wyposażenia. Trumny były na omawianym cmentarzu epizodycznym elementem obrządku pogrzebowego. Jedyne w pojedynczych grobach dziecięcych zachowały się czytelne zarysy trumien.

¹ Szczątków ludzkich z grobów nr 455-469 nie pobrano z uwagi na niekolidowanie z realizowaną inwestycją.

Ryc. 10. Bydgoszcz, stanowisko 573, ul. Marszałka Focha. Wykop 12. Przykościelny cmentarz. Poziom pochówków z XV wieku

Rys. Anna Siwiak

Zwraca uwagę duża śmiertelność wśród dzieci, których pochówki stanowią znaczny odsetek odsłoniętych przez nas grobów. Większość zmarłych została pochowana według kościelnego rytuału pogrzebowego. Zmarłych chowano, poza kilkoma odnotowanymi przykładami, w stałym układzie z głową zwróconą na zachód. W tym celu stosowano również dodatkowe zabiegi, stabilizując czaszkę zmarłego poprzez obstawienie jej cegłami, płytkami lub kamieniami. Chowający zapewniali w ten sposób zmarłemu „niezakłócone” oczekiwanie na zmartwychwstanie (ryc. 11-12). Nie we wszystkich przypadkach, z uwagi na stan zachowania poszczególnych szkieletów, jest czytelne ułożenie rąk zmarłych. Zmarli zostali pochowani z rękami ułożonymi bądź skrzyżowanymi na linii pasa i miednicy, bądź też z ułożonymi lub skrzyżowanymi kośćmi rąk na klatce piersiowej. Można stwierdzić, że nie jest wyraźnie widoczne częstsze stosowanie jakiegokolwiek z przedstawionych wariantów. Wyposażenie odkrytych na cmentarzu pochówków było więcej niż skromne. Zarejestrowano w jednym przypadku u pochowanej kobiety szklane koraliki wokół szyi i dłoni, oraz w kilku dalszych pojedyncze haftki. Na kilkunastu czaszkach widoczne były charakterystyczne zazielenienia, świadczące o pochowaniu tych osobników z niezachowanymi elementami metalowymi (ozdobami?). Na podstawie dotychczasowych ustaleń, jak wskazują znalezione monety i ceramika naczyniowa, funkcjonowanie badanej partii historycznego przykościelnego cmentarza można zamknąć w przedziale od XV do drugiej połowy XVIII wieku.

Ryc. 11. Bydgoszcz, stanowisko 573, ulica Marszałka Focha. Wykop 8. Przykościelny cmentarz. Poziom pochówków z XVII-XVIII wieku

Fot. Wojciech Siwiak

Ryc. 12. Bydgoszcz, stanowisko 573, ulica Marszałka Focha. Wykop 7B. Przykościelny cmentarz. Poziom pochówków z XV wieku

Fot. Wojciech Siwiak

Wyróżniającą się grupą zabytków są znalezione w obrębie kościoła i otaczającego go cmentarza czterdzieści cztery monety i ołowiany odważnik (Siwiak 2009a, s. 20-21). Szczególną grupą monet, których funkcję sprowadzono do „czynności magicznych”, są tzw. obole zmarłych – drobne pieniążki wkładane najczęściej w przypadku badanego cmentarza w usta zmarłych, będące świadectwem przeżywających się wierzeń pogańskich, mających swe korzenie w świecie starożytnym. Obdarowanie zmarłego monetą mogło stanowić między innymi formę zapłaty za przenosiny w zaświaty. Obyczaj ten na terenie Polski początkami sięga końca X wieku (Suchodolski 1985). Zjawisko to różnie interpretują analogie etnograficzne z Polski i innych krajów słowiańskich odnoszące się do XIX-XX wieku (Fischer 1921, s. 173-179; Moszyński 1967, s. 598, 656). Wydaje się, że w późnym średniowieczu, a szczególnie w nowożytności, pieniądz w grobie utracił walor daru materialnego, stając się bardziej ofiarą symboliczną. Moneta była w oczach wiernych uświęcona poprzez ofiary składane w kościele (Szczurek 1995, s. 87).

Na badanym archeologicznie cmentarzu znaleziono 12 „pewnych” pochówków, w których zmarłego obdarowano pośmiertnie monetą (grób nr 41, 44, 85, 109, 133, 185, 279, 222, 232, 318, 367, 466). W przestrzeni kolejnych trzech nieczytelnych zasypów jam grobowych wystąpiły również monety (grób nr 152, 327, 350). Jednak w ich przypadku nie będziemy mieli pewności, że pełniły funkcję oboli zmarłych u tych konkretnych osobników (pod czaszką,

przed nogami, koło szkieletu, obok czaszki). Możliwe, że uległy wtórnemu przemieszczeniu z powodu zmian *post mortem* zmarłego, aby zrobić miejsce dla kolejnych pochówków. W dziewięciu pochówkach obola umieszczono na podniebieniu, w dwóch na piersiach (grób nr 41, 466) i w prawej dłoni zmarłego dziecka (grób 279). Jako obol posłużył między innymi szeląg Michała Küchmeistera (1414-1422) z lat 1414-1416 (grób 466), denar gdański Zygmunta I Starego (1506-1548) (grób nr 85), szeląg Zygmunta III Wazy z lat 1625-1627 (grób nr 44). Trzykrotnie obolem zmarłych były szelągi (boratynki) Jana Kazimierza (1648-1668) (grób nr 185, 222, 232)². Wydaje się, że zwyczaju tego nie praktykowano już na badanym wykopaliskowo cmentarzu w XVIII wieku. Nie znaleziono wśród oboli zmarłych monet z tego stulecia. Monety z drugiej połowy XVIII wieku wystąpiły przy dwóch szkieletach odkrytych na cmentarzu kościoła św. Idziego w Bydgoszczy (Wiewióra 1994, s. 98).

Z zachowanych wyznań testamentowych znamy z imienia i nazwiska mieszkańców staropolskiej Bydgoszczy, którzy wyrazili życzenie wiecznego spoczynku przy karmelickiej świątyni. Nie będziemy jednak w stanie przyporządkować ich odkrytym w trakcie badań pochówkom. Wspomnieć tu można Hedwigę Cieszkę, która w 1641 roku wyznała, że *u karmelitów chce być pochowana. Ojcom karmelitom za miejsce i procesję zł 50. Dodatkowo 200 zł na pogrzeb ciała naznaczyła, synowi Piotrowi niech mi za złe niema, nic nie zapisuję bo nie mam* (AmB, sygn. 13, k. 204). Z kolei przedmieszczek Marcin Wołek w testamencie z 1645 roku wyraził wolę – *Naprzód gdy być go P. Bóg z tego świata zabrac raczył, ciału swemu pogrzeb naznaczył u Ojców karmelitów tutecznych bydgoskich*. Ojcom karmelitom zapisał także długi, które winni mu są jego wierzyciele (AmB, sygn. 13, k. 1197). Hedwiga Kardaszka, pomimo życzenia pochowania u ojców bernardynów, na karmelitów przeznaczyła winny jej dług w wysokości 12 zł i 15 gr (AmB, sygn. 13, k. 79 (1640)). Znaczne nadanie zrobiła Małgorzata Ruta. *Naprzód duszę swoją grzeszną w ręce Pana Boga powierzając, ciału swemu pogrzeb u Ojców Karmelitów naznaczyła. Item połowice domu tego w którym teraz leży ... tymże Ojcom Karmelitom tutecznym po śmierci swej do dorzywania i używania czasy wiecznemi daruje i odkazuje. Item do tegoż kościoła tychże Karmelitów odkazała 37 zł pol. Długu swego własnego ... w którym długu jest zastawa między innymi w postaci książek oprawnych w srebro. Zastawę wskazała zaraz po śmierci swej odebrać temuż klasztorowi aż do wykupna. Item do tegoż kościoła odkazała zł 100 pol., których pożyczyła ... Olendrowi. Przy tym Ojca przeora prosiła, aby jej ciało jak najprzystojniej ziemi oddał i pochował. Co jej będąc przy*

² Monety z pozostałych grobów w konserwacji.

tym testamentie ... obiecał (AmB, sygn. 13, k. 191 (1640)). Kolejny testator, *widząc ostatni punkt żywota swego, którego się nikt uchronić nie może, aby też po śmierci jego żadnej zatargi między powinowatymi i żoną do której on wstąpien był nie było. Dyspozycję tako jako ubogi zeznał. ... Ciało nędzne grzeszne u Panny Marijej w kościele pogrześć prosił. Tamże, aby msza jedna przy pogrzebie odprawiona była. ... Na co się własną ręką podpisał J. Olszewski – pisarz bydgoski* (AmB, sygn. 18, k. 98v-99v (1587)).

Nie wszystkim jednak testamentowym legatom towarzyszyło w tak jednoznaczny sposób wskazanie miejsca wiecznego spoczynku. Najczęściej ograniczano się do wyliczenia przekazywanych testamentem na rzecz klasztoru dóbr materialnych. Zapis z okresu nowożytnego na rzecz *monastery[Ź] Bidgostien* pochodzi z 1560 roku (AmB, sygn. 7, k. 97). W 1594 roku Bartłomiej Chołuj *do panny Marii na kościół zakazał 10 zł* (AmB, sygn. 18, k. 86v). Następny testator Jan Pokora w 1598 roku zapisał na kościół Panny Marii 1 zł (AmB, sygn. 8, k. 54-54v). W 1601 roku Regina Gburkowa z pieniędzy uzyskanych ze sprzedaży jej domu, 7 zł do kościoła Panny Marii poleciła powinowatym przekazać (AmB, sygn. 18, k. 120). Na klasztor Karmelitów zapisywano nie tylko gotówkę. Gertruda Głowczykowa w 1643 roku zapisała posiadany grunt (AmB, sygn. 13, k. 794). Przedmieszczka, żona Jakuba Krawca legowała płachtę lnianą z koronkami (AmB, sygn. 18, k. 176v (1613)), a Stanisław Diabelec *do kościoła Paniej Marijej na Dzwon (na który przedtem czyniąc dosyć ostatni woli pierwszej małżonki swojej dał był łamany ceny i miedzi nie mało)* (AmB, sygn. 18, k. 149 (1607); Malewski 1935, s. 66). Przedmieszczka Agnieszka Giemzina z przedmieścia Gdańskiego zapisała jałowicę (AmB, sygn. 18, k. 126 (1602)). Datek na karmelitów w 1612 roku kazał również zapisać mieszczanin Krzysztof Białoskórski (AmB, sygn. 18, k. 172v), a w 1616 roku zapisano 6 zł na chorągwie (AmB, sygn. 18, k. 199). U karmelitów przechowywano także ruchomości po zmarłych mieszkańcach, co potwierdza *Relacja z popisania rzeczy pozostałych po zmarłej Katarzynie Komorskiej przez karmelitów przechowanych, zatrzymanych i spisanych* (AmB, sygn. 10, k. 530, 663, 934) czy też *Popisanie rzeczy ruchomych nieboszczyka Mathiska Zemelki zacknionych do kościoła Panny Marii do zachrysti doniesionych do schowania i ... urządnie przez ławniki zapieczętowanych* (trzy skrzynie) (AmB, sygn. 18, k. 44 (1586)).

Przeprowadzone badania archeologiczne wpłynęły na nowe postrzeganie dziejów historycznego przedmieścia Gdańskiego. Szczególnie ze strony rozpoznania jego topografii i kolejnych faz zasiedlania. Badania przykościelnego cmentarza przyczynią się z kolei do szeregu antropologicznych analiz nad biologicznym stanem populacji zamieszkującej Bydgoszcz w XV-XVIII wieku.

Ryc. 13. Bydgoszcz, ul. Marszałka Focha.
Zarys prezbiterium i nawy kościoła Karmelitów
w nawierzchni współczesnego chodnika

Fot. Wojciech Siwiak

Wstępne badania zabezpieczonych szczątków ludzkich informują o szeregu zmian patologicznych obserwowanych na badanym materiale. Stwierdzono między innymi stany chorobowe narządu żucia (próchnica, stany zapalne zębodołów, przetoki), zmiany degeneracyjne i artretyczne większości kości szkieletu postkranialnego i kręgow, dysplazje stawów biodrowych. W badanej serii wystąpił także przypadek osteomyelitis i kiły wenerycznej oraz trzy przypadki kiły wrodzonej u dzieci w wieku infans I. Stwierdzono też urazy zobliterowane i perimortem, zadane narzędziami ostrokrawędzistymi, głównie w obrębie czaszki (Koczorski 2010).

O wykopaliskach przypomina wyznaczenie w chodniku bazaltową kostką zarysu nawy i prezbiterium kościoła Marii Panny (ryc. 13).

Bibliografia

Źródła

AmB – Akta miasta Bydgoszczy w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy
WiMBP – Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy, Zbiory Specjalne

Literatura

Alabrudzińska E.

1990 *Z dziejów karmelitów bydgoskich*, Kronika Bydgoska, R. X, s. 169-175.

Atlas

1997 *Atlas historyczny miast polskich*, red. A. Czachorowski, t. 2: *Kujawy*, z. 1: *Bydgoszcz*, oprac. hist. E. Okoń, J. Mandecki, oprac. kartograf. Z. Kozieł.

Bydgoszcz

2002 *Bydgoszcz. Studium Historyczno-Konserwatorskie. Stare Miasto*, cz. 5, t. V. *Aneks. Wypisy archiwalne*, kwerenda archiwalna L. Łbik, Bydgoszcz (maszynopis, Miejski Konserwator Zabytków w Bydgoszczy).

- Dygaszewicz E., Siwiak W.
2005 *Karmelici Bydgoscy*, Kalendarz Bydgoski, R. XXXVIII, s. 249-252.
- Fischer A.
1921 *Zwyczaję pogrzebowe ludu polskiego*, Lwów.
- Guldon Z.
1991 *Rozwój urbanistyczny i przemiany ludnościowe w latach 1446-1772*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1, red. M. Biskup, Warszawa-Poznań, s. 149.
- Koczorski T.
2010 *Badania pilotażowe serii szkieletowej z XV-XVIII w. przy ulicy Focha w Bydgoszczy (stanowisko 573)*, Bydgoszcz (maszynopis, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura Bydgoszcz).
- Maciejewski J., Zyglewski Z.
1997 *W sprawie początków klasztoru karmelitów w Bydgoszczy*, *Nasza Przeszość*, t. 87, s. 375-380.
- Malewski Z.
1935 *Księga testamentów obywateli bydgoskich*, *Przegląd Bydgoski*, R. III, z. 1-2, s. 41-79.
- Mincer F.
1991 *Kultura, nauka i szkolnictwo w latach 1446-1772*, [w:] *Historia Bydgoszczy* t. 1, red. M. Biskup, Warszawa-Poznań, s. 258-325.
1992 *Historia Bydgoszczy do roku 1806*, Zielona Góra.
- Moszyński K.
1967 *Kultura ludowa Słowian*, t. II, cz. 1, Warszawa.
- Olszewska M.
2011 *Płytki posadzkowe z kościoła karmelitów w Bydgoszczy*, Bydgoszcz (maszynopis, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura Bydgoszcz).
- Siwiak A., Siwiak W.
2008 *Dokumentacja z prac archeologicznych na Placu Teatralnym w Bydgoszczy. Wykop 1/2008 (stanowisko 573)*, Bydgoszcz (maszynopis, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura Bydgoszcz).
- Siwiak W.
2009 *Nowożytny szkła z Przedmieścia Gdańskiego w Bydgoszczy*, *Kronika Bydgoska*, R. XXX, s. 235-258.
2009a *Sprawozdanie z prac archeologicznych wykonanych w trakcie modernizacji ulicy Focha w Bydgoszczy w 2008 i 2009 roku (Brama Gdańska, kościół NMP zakonu karmelitów wraz z przykościelnym cmentarzem, historyczna oś komunikacyjna Przedmieścia Gdańskiego)*, *Bydgoskie Wiadomości Numizmatyczne*, nr 41, s. 17-24.
- Suchodolski S.
1985 *Początki obola zmarłych w Polsce i w krajach ościennych we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Tezisy dokładow polskoi delegacji V Międzynarodnom Kongresie Slawianskoi Archeologii*, Kiev, Warszawa, s. 223-232.

Szczurek T.

- 1995 *Obol zmarłych w późnym średniowieczu w Polsce północno-zachodniej*, [w:] *X Ogólnopolska Sesja Numizmatyczna w Nowej Soli. Pozaekonomiczne funkcje monet*, Poznań, s. 79-93.

Wiewióra M.

- 1994 *Ze studiów nad kościołem św. Idziego w Bydgoszczy*, *Komunikaty Archeologiczne*, t. VI, Bydgoszcz, s. 71-103.

Summary

Archaeological excavations were located on the site of Gdańska Gateway relics, and the eastern part of the church with the sanctuary of the Church of Our Lady. Archaeologists examined also the churchyard and the brick fence surrounding the monastery to the north and the east. Documented were also the relics of a brick building with a basement, adjoining a municipal gateway directly to the west, functioning as a chapel. An unknown stone foundation was also found as a relic of a medieval belfry connected with a wooden church. The parts of the Carmelite brick church examined with the use of excavations were the crowns of stone-brick foundations of the sanctuary and the eastern part of the church nave, and the crowns of walls of the church chapels added to the north, along with burial crypts. The uncovered relics of the sanctuary and partially the northern main wall of the church date back to the late 16th century, whereas the relics of chapels were added to the northern wall of the church in the 17th-18th centuries. The church and the monasterial brick fence were constructed at the same time as the brick Gdańska Gateway, in 1584. The excavations in the churchyard facilitated the new identification in the scope of topography and the successive stages of settlement in Przedmieście Gdańskie District and starting anthropological examinations in the scope of the biological state of Bydgoszcz residents in the 15th-18th centuries.